

MARIANNA CHŁOPEK-LABO
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

(Nie)przekładalność a kryteria przyswajalności kulturowej

Abstract

(Un) translatability and Cultural Assimilation Criteria

This article investigates a problem of untranslatability as one of the major issues Translation Studies. The presented studies focus on the cultural assimilation understood as a common ground for understanding and receiving messages. The author bases his analysis on untranslatability thesis as well as on the types of cultural incompatibility and he creates the criteria of cultural assimilation, which help to determine a degree to which a translated text has been received.

Keywords: untranslatability, cross-cultural communication, translation reader.

Czytanie tekstu jest próbą przenikania do innej świadomości, odtworzenia obrazów i relacji między nimi na podstawie indywidualnych doświadczeń życiowych i czytelniczych. Zdolność zrozumienia tekstu zależy od jednostkowego doświadczenia czytelnika, bogactwa jego zasobu słownikowego oraz od poziomu jego rozwoju kulturowego¹.

Wciąż rosnąca liczba przekładów dostępnych na polskim rynku literackim wskazuje na zwiększające się zainteresowanie czytelnika polskiego obcą kulturą. Zrozumieniu innej kultury w dobie globalizacji powinna sprzyjać komunikacja międzykulturowa pojmowana jako pomost między dwiema kulturami.

To spostrzeżenie prowadzi jednak do wielu pytań, wśród których jednymi z najważniejszych są: na ile obca kultura może być przyswojona przez czytelnika oraz czy można przewidzieć stopień zrozumienia tłumaczonego tekstu przez jego odbiorcę. Niniejszy tekst jest próbą odpowiedzi na te pytania poprzez stworzenie kryteriów przyswajalności kulturowej.

¹ Т. Ляшенко, *Підтекст та культурна компетенція адресата*, Наукові записки, Серія філологічні науки, випуск 89(5), s. 44. Cytat przytoczony w tłumaczeniu Marianny Chłopek-Labo.

Teksty jako element dziedzictwa kulturowego

Mieszkańcy określonych wspólnot mają wspólne przeżycia zbiorowe i kanon wyuczonej wiedzy, które są podstawą tworzenia wyrażonych w języku kodów porozumiewania się. Język natomiast jest narzędziem, za pomocą którego odbywa się konceptualizacja otaczającego świata².

Bogatym zasobnikiem kulturowym oraz częścią dziedzictwa kulturowego są teksty pojmowane jako wytwór językowy. Teksty te mogą świadczyć o rodzimej kulturze, jak również zawierać informacje o innych kulturach. Odczytywanie ich pozwala rozwijać świadomość istnienia odmiennych zachowań komunikacyjnych w różnych kręgach kulturowych, wczuwać się w obce kulturowo perspektywy i tworzyć mosty porozumienia³. Przekład jako pomost pomiędzy obcą i swoją kulturą, prezentuje nie tylko tematykę, treść utworu oraz styl autora, ale także zaznajamia czytelnika z elementami obcej mu kultury⁴. Rezultatem takiego zapoznawania jest rozwój kompetencji międzykulturowej, czyli świadomości istnienia różnych działań i zachowań komunikacyjnych w różnych kręgach kulturowych⁵.

Przekład jako narzędzie komunikacji międzykulturowej

Niemal każda czynność podejmowana przez człowieka jest tłumaczeniem: czy mowa o przekładaniu słów na czyny, myśli na słowa, zrozumieniu komunikatu interlokutora, interpretacji tekstu, czy o przekładaniu z jednego języka naturalnego na inny, czy też o przełożonym tekście jako takim.

Wśród wielu różnych definicji przekładu najobszerniejsza i zarazem najdokładniejsza wydaje się ta zaproponowana przez Olgierda Wojtasiewicza:

Operacja tłumaczenia tekstu a sformułowanego w języku A na język B polega na sformułowaniu tekstu b w języku B, który to tekst b wywoływałby u jego odbiorców skojarzenia takie same lub bardzo zbliżone do tych, które u odbiorców wywoływał tekst a⁶.

Jednocześnie to objaśnienie prowadzi do rozważań opartych na słowach: „to tekst b wywoływałby u jego odbiorców **skojarzenia takie same lub bardzo zbliżone** [wyróżnienie M.Ch.-L.] do tych, które u odbiorców wywoływał tekst a”, zwłaszcza że sam Wojtasiewicz pisze, iż zespół skojarzeń, który powstaje u odbiorcy pod wpływem przeczytanego tekstu, jest unikalny⁷. Warto się zastanowić, czy ze względu na różne uwarunkowania językowe i kulturowe możliwa jest sytuacja takiego samego lub bardzo podobnego odbioru tekstu przez użytkownika języka A i użytkownika języka B.

² Za: B. Tokarz, *Przekład w dialogu międzykulturowym*, [w:] *Odmienność kulturowa w przekładzie*, red. P. Fast, Katowice–Częstochowa 2008, s. 8.

³ Za: E. Zawadzka, *Glottodydaktyczne aspekty interkulturowości*, [w:] *Problemy komunikacji międzykulturowej: lingwistyka – translatoryka – dydaktyka*, red. Z. Kielar, T.P. Krzeszowski, J. Lukszyn, Warszawa 2000, s. 453.

⁴ P. Ricoeur, P. Torop, *O tłumaczeniu*, Gdańsk 2008, s. 189.

⁵ E. Zawadzka, op.cit., s. 453.

⁶ O. Wojtasiewicz, *Wstęp do teorii tłumaczenia*, Warszawa 1992, s. 22.

⁷ Ibidem, s. 17.

Na podstawie rozróżnienia rozumienia terminu „przekład” zaproponowanego przez Jerzego Pieńkosa⁸ w niniejszej pracy na oznaczenie rezultatu pracy tłumacza jest używane pojęcie „przekład”, terminem „tłumaczenie” jest natomiast oznaczana czynność formułowania w języku obcym komunikatu zawartego w tekście źródłowym. Warto również zaznaczyć, że podjęte w tym artykule rozważania dotyczą wyłącznie tekstów literackich.

Nieprzekładalność oraz przekładalność – kluczowe problemy teorii przekładu

Od zarania dziejów ludzka cywilizacja opierała się na przekładzie tekstów kulturowych, mimo to problemy, z którymi tłumacze musieli sobie radzić, prowadziły do refleksji nad istotą i możliwością przetłumaczenia tekstu. Wykształcono kilka stanowisk dotyczących możliwości przetłumaczenia tekstu literackiego i jakkolwiek te stanowiska są znane, w tym miejscu właściwe byłoby ich przedstawienie. Jako punkt wyjścia przyjęto badania rosyjskojęzycznych teoretyków przekładu.

Ołeksander Potiebnia postrzegał przekład jako fenomen międzykulturowy, dzięki któremu możliwe jest przybliżenie innej kultury. Według Potiebni każdy przekład jest ograniczony i niepełny. Walerij Briusow uważał, że chociaż liryka jest w zasadzie nieprzekładalna, to jednak nie warto rezygnować z próby tłumaczenia⁹. Jeden z najważniejszych rosyjskich przekładoznawców, Korniej Czulkowski, stwierdza, że przekładalność tekstów stanowi środek kontaktów między kulturami¹⁰. Natomiast Iwan Fedorow zaznaczał, że to właśnie koloryt narodowy, a nie detale tekstu tłumaczonego, tworzą te „charakterystyczne” elementy tekstu, pobudzające odbiorcę do zadawania pytania o przetłumaczalność¹¹. Według semiotyków Isaaka Riewzina i Wiktora Rozencejga istnienia nieprzekładalności dowodzą kategorie (sposoby rozczłonkowania rzeczywistości z użyciem środków gramatycznych i leksykalnych), w ramach których nie możemy ustalić odpowiedniości między oryginałem i tłumaczeniem¹².

W latach 50. ubiegłego wieku bułgarscy naukowcy Sider Włachow i Sergiej Florin pisali, że istnienie nieprzekładalności nie zaprzecza istnieniu przekładalności; analiza dowolnego utworu literackiego pozwala odnaleźć w nim elementy nieprzetłumaczalne, które przy rezygnacji z dosłownego tłumaczenia można przekazać w języku przekładu¹³.

⁸ Jako **rezultat** działania tłumacza tłumaczenie jest konkretnym przekładem, tekstem przetłumaczonym z innego lub na inny język. Jako **czynność** (lub zespół czynności) tłumaczenie stanowi operację intelektualną polegającą na formułowaniu komunikatu zawartego w tekście źródłowym. Termin tłumaczenie może też oznaczać **praktykę translatorską**, czyli w sensie dynamicznym tego wyrazu każdą działalność przekładową. Wreszcie tłumaczenie może się kojarzyć z **porównywaniem** dwóch języków. Za: Jerzy Pieńkos, *Przekład i tłumacz we współczesnym świecie. Aspekty lingwistyczne i pozalingwistyczne*, Warszawa 1993, s. 10–11.

⁹ T. Szczerbowski, *Rosyjskie teorie przekładu literackiego*, Kraków 2012, s. 19.

¹⁰ Ibidem, s. 39

¹¹ А. Федоров, *Введение в теорию перевода*, Москва 1953, s. 332.

¹² T. Szczerbowski, op.cit., s. 110–111.

¹³ С. Влахов, С. Флорин, *Непереводимое в переводе*, Санкт-Петербург 2006, s.6.

Iwan Kaszkin, Grigorij Czernow i Jakow Recker niezależnie od siebie pisali o nieprzekładalności związanej z niemożnością przekazania w języku docelowym sytuacji niewystępujących w obcej kulturze. Według Pawła Topiera nie można mówić o nieprzekładalnych dziełach, lecz o utworach, które z różnych względów nie zostały jeszcze przełożone¹⁴.

Niezwykle interesująca jest miara przekładalności proponowana przez Irinę Aleksiejewą. Zgodnie z ową miarą wyróżnia się trzy kategorie tekstów. Pierwsza z nich to teksty pozbawione elementów nieprzekładalnych (egzotyzmów, realiów itp.), w których nie występuje konflikt między formą a treścią. Drugą grupę stanowią teksty z elementami nieprzekładalnymi, których tłumaczenie skutkuje zwiększeniem objętości przekładu ze względu na zastosowane tłumaczenie opisowe. Trzecią grupę tworzą teksty, w których występuje konflikt formy i treści, między innymi poprzez liczne odwołania do innych tekstów¹⁵.

Na polskim gruncie O. Wojtasiewicz zwracał uwagę na nieprzekładalność natury kulturowej, wynikającą z niemożności zrozumienia przez odbiorcę wtórnego pewnego typu aluzji¹⁶. Podobnie jak wspomniany J. Recker Alicja Pisarska i Teresa Tomaszkiwicz nieprzekładalność definiują następująco: problem nieprzekładalności polega na istnieniu lub nie w kulturze docelowej fragmentu rzeczywistości, do której to słowo czy pojęcie odsyła w języku źródła¹⁷.

Interesujące stanowisko przedstawia Krzysztof Lipiński, twierdząc, że nieprzekładalność może zaistnieć tylko przy rozpatrywaniu przekładu jako dosłownego tłumaczenia komunikatu. Warunkiem zaś istnienia przekładu i jego przekładalności są uniwersalia, czyli ogół pojęć wspólnych dla przedstawicieli różnych zbiorowości¹⁸.

Teresa Bałuk-Ulewiczowa wyróżnia nieprzekładalność bezwzględną rozumianą jako treść, która z powodu braku odniesień emocjonalno-doświadczeniowych u odbiorcy obcojęzycznego jest niemożliwa do przetłumaczenia bez wykorzystania strategii translatorskiej (adaptacji lub egzotyzacji)¹⁹.

Zachodnia myśl przekładoznawcza początkowo opierała się na dwóch przeciwstawnych stanowiskach. Pierwsze, oparte na hipotezie Sapira-Whorfa, zakładało absolutną nieprzekładalność języków z uwagi na odmiennosc struktur myślowych poszczególnych narodów²⁰. Drugie zaś, w myśl teorii Noama Chomskiego, uznawało absolutną przekładalność wynikającą z istnienia uniwersaliów językowych.

John Catford wyróżniał nieprzekładalność lingwistyczną i nieprzekładalność kulturową. Susan Bassnet zaobserwowała, że nieprzekładalność kulturowa pojawia się na przykład w momencie, kiedy w kulturze docelowej nie ma podobnej sytuacyjnej cechy. Alasdair MacIntyre twierdzi, że niemożliwa jest zarówno całkowita nieprzekładalność, jak i całkowita przekładalność, ponieważ:

¹⁴ Ibidem, s. 132.

¹⁵ Ibidem, s. 156.

¹⁶ O. Wojtasiewicz, op.cit., s. 77.

¹⁷ A. Pisarska, T. Tomaszkiwicz, *Współczesne tendencje przekładoznawcze*, Poznań 1996, s.127.

¹⁸ K. Lipiński, *Vademecum tłumacza*, Kraków 2000, s. 171.

¹⁹ T. Bałuk-Ulewiczowa, *Stereotyp a nieprzekładalność bezwzględna*, [w:] *Między oryginałem a przekładem, t. VIII. Stereotyp a przekład*, red. J. Konieczna-Twardzikowa, Kraków 2003, s. 37.

²⁰ B.L. Whorf, *Język, myśl i rzeczywistość*, tłum. T. Hołowska, Warszawa 1982, s. 339.

uznanie nieprzekładalności nie pociąga za sobą uznania jakichś koniecznych granic dla rozumienia [obu języków]. I odwrotnie, jeżeli rozumiemy całkowicie to, co jest wypowiedziane w jakimś języku²¹, innym od naszego, nie pociąga to za sobą tego, że potrafimy przełożyć to, co rozumiemy²².

Jak pokazało przekrojowe diachroniczne przedstawienie wybranych teorii przekładu, obecnie przekładoznawcy zgadzają się, że przekładalność jest stopniowalna, a stopień przekładalności zależy od tłumaczonego tekstu. Granice przekładalności są wyznaczone przez czynniki językowe i kulturowe²³, nieprzetłumaczalność zaś dotyczy przypadków szczególnych²⁴, a jej źródeł można się dopatrywać w kulturze, nazywając nieprzetłumaczalną „behawioralną i sensoryczną rzeczywistość człowieka”²⁵ oraz „kanony myślenia”²⁶. Elementy nieprzetłumaczalne w tekście są reprezentowane przez najmniejsze segmenty wypowiedzi, które nie mogą zostać przetłumaczone pojedynczo, bez uwzględnienia innych elementów: fonemów, wyrazów, grup wyrazów, zdań. W rezultacie do nieprzekładalnych segmentów zaliczamy bezekwiwalentną leksykę – idiomy, frazeologizmy i inne jednostki leksykalne – oraz sytuacje kulturowe²⁷. Elementy nieprzetłumaczalne są przekazywane w oryginale przez transkrypcję lub transliterację albo tłumaczenie z uwzględnieniem takich strategii jak kalka, zamiana, tłumaczenie opisowe i inne²⁸.

Analiza hipotez dotyczących przekładalności i elementów nieprzekładalnych pozwoliła zauważyć, że:

tłumacz tekstu obcojęzycznego ma do czynienia nie tylko z jednostkową werbalizacją zamysłu autorskiego, lecz także – a może przede wszystkim – z rozległym obszarem odniesień kulturowych i ekstralingwistycznych informacji, uogólnionych przeświadczeń i wyobrażeń zbiorowych²⁹.

Tłumacz w przekładzie rekonstruuje wpisany w inną kulturę obcy mechanizm mentalny³⁰.

²¹ Рог.: Контуры двух значений не совпадают, подобно фотографиям двух людей, снятым одна поверх другой. И если в последнем случае наш взгляд устает перебегать с одного изображения на другое, так и не сумев остановиться ни на одном из них или соединить их в некое третье, то представим себе, какая тягостная неопределенность возникает у нас после чтения тысяч слов, с которыми происходит то же самое. Za: X. Ортега-и-Гассет, *Что такое философия*, Москва 1991, s. 342.

²² Z. Morawiecka, *Między translacją a niewspółmiernością*, <http://www.dziennikarze-wedrowni.org/archiwum/archiwum/2005/kwiecien/teoret.htm> [data dostępu: 31 czerwca 2013].

²³ B. Kielar, *Tłumaczenie i koncepcje translatoryczne*, Wrocław 1998, s. 89.

²⁴ O. Wojtasiewicz, op.cit., s. 28.

²⁵ H. Lebedziński, *Elementy przekładoznawstwa ogólnego*, Warszawa 1981, s. 117.

²⁶ M. Krzysztofiak, *Przekład literacki we współczesnej translatoryce*, Poznań 1996, s.79.

²⁷ Н.В. Бевз *Герменевтико-коммуникативні аспекти перекладності у полі перекладацької культури*, „Філологічні трактати” 2012, т. 4, nr 2, s.10.

²⁸ С. Влахов, С. Флорин, *Ненепереводимое в переводе*, Москва 1980, s. 87.

²⁹ A. Kępiński, *O przekładzie słów i znaczeń nacechowanych kulturowo*, [w:] *Między oryginałem a przekładem...*, s. 15.

³⁰ Za: B. Tokarz, op.cit., s. 9.

Przekład jako wydarzenie międzykulturowe

Przekład bywa postrzegany jako wydarzenie międzykulturowe (*cross-cultural event*) z jednoczesnym podkreśleniem potrzeby pokonywania barier międzykulturowych³¹.

Cel pracy tłumacza polega na wzbogaceniu kultury rodzimej przez wniesienie w nią nowego zjawiska literackiego i nowych wątków czy też dopełnienie istniejącego już nurtu. Innymi słowy, przekład oddziałuje na historię literatury narodowej niezależnie od pozycji, w której występuje: centralnej („nowatorskiej”) lub peryferyjnej („wtórnej”)³².

Autor przekładu, patrząc na tłumaczone dzieło, nakłada na nie filtry, zwłaszcza filtry kulturowe pozwalające „uwzględnić presupozycje kulturowe, aby sprostać oczekiwaniom adresatów języka docelowego, działającym w ramach swej kultury”³³.

Niemiecka badaczka Radegundis Stolze zwraca szczególną uwagę na typy niezgodności kulturowej³⁴. Wyróżnia ona:

1. Rzeczywistą niezgodność: specyfika kulturowa tekstu oryginału jest zupełnie nowa dla docelowej kultury – takim przypadkiem jest tłumaczenie utworów z kultur niespokrewnionych lub nieobecnych w polu kultury przekładu.
2. Niezgodność formalną: specyfika kulturowa tekstu oryginału istnieje w kulturze docelowej, ale jest wyrażana w inny sposób / z użyciem innych leksemów – na przykład w przypadku frazeologizmów i wyrażen idiomatycznych, które umożliwiają zachowanie ekwiwalencji dynamicznej.
3. Niezgodność semantyczną: osobliwe znaczenie słów, które w przekładzie mogą wywoływać inne albo nawet niechciane konotacje.

Nie można zapomnieć również o kulturze literackiej będącej sposobem rozumienia literatury w danym miejscu i czasie. Kultura literacka określa strukturę recypującej świadomości i z góry przesądza o stopniu przyswajalności przekładu³⁵.

Odbiorca dzieła literackiego

Dzieło literackie może zaistnieć tylko przez fakt jego odbioru. Istnienie utworu literackiego zakłada potrzebę jego (od)czytania przez odbiorcę. W badaniach nad odbiorem tekstu wyodrębniono kilka kategorii odbiorcy tekstu, spośród których najbardziej podstawowy jest podział na odbiorcę wewnątrztekstowego i ucieleśnionego czytelnika³⁶.

³¹ Za: K. Łukas, *Konstruowanie kulturowej odmienności w przekładach a clockwork orange Anthony'ego Burgessa (na język polski i niemiecki)*, [w:] *Odmienność kulturowa w przekładzie...*, s. 83.

³² I. Even-Zohar, *Miejsce literatury tłumaczonej w polisystemie literackim*, [w:] *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, red. P. Bukowski, M. Heydel, Kraków 2009, s. 198.

³³ Za: U. Dąbka-Prokop, *Mala encyklopedia przekladoznawstwa*, Częstochowa 2000, s. 81.

³⁴ Za: H. Бевз, op.cit., s.13.

³⁵ Za: Ю. Логман, *Структура художественного текста*, Москва 1970, s. 39.

³⁶ Za: M. Rembowska-Pluciennik, *Poetyka intersubiektywności. Kognitywistyczna teoria narracji a proza XX wieku*, Toruń 2012, s. 265.

W tym artykule szczególne zainteresowanie udziela się jednak nie czytelnikowi rzeczywistemu, lecz czytelnikowi wewnętrznemu, implikowanemu, dla którego w tekście przewiduje się określone zadania deszyfracyjne. Taki czytelnik jest konstruktem czysto teoretycznym, który spełnia założone operacje konkretyzacji: odbiór poszczególnych zdań, odczytanie ukrytych sensów, usytuowanie utworu w obrębie innych gatunków literackich i inne³⁷. Chociaż nie jest to czytelnik rzeczywisty, to próby jego klasyfikacji dowodzą jego definiowalności. Z podobnych założeń wychodzi Olga Worobjowa³⁸, która, uwzględniając aktualną wiedzę odbiorców, dokonuje ich podziału na następujące kategorie:

- czytelnik naiwny, który rozumie tekst jako dokładne odtworzenie rzeczywistych wydarzeń;
- czytelnik analityczny, który analizuje, w jaki sposób pisarz operuje środkami retorycznymi, by przekonać odbiorcę do przedstawionych w tekście poglądów i idei;
- czytelnik krytyczny, dla którego fabuła utworu literackiego jest punktem wyjścia i generatorem poglądów na ten tekst.

Przekład nie może również funkcjonować bez uwzględnienia odbiorcy. Odbiorca projektowany przez tłumacza jest, a przynajmniej powinien być, tą instancją, dla której tłumaczy się utwór. W tłumaczeniu uwzględnienia się predyspozycje odbiorcy do zrozumienia dzieła, wyobrażenia tłumacza o akceptowaniu obcości przez odbiorcę, jak również jego ograniczoną biculturowość³⁹.

Szczególną uwagę zwraca się na czynniki, które charakteryzują statystycznego odbiorcę TP (tekstu przekładu) w porównaniu z odbiorcą TO (tekstu oryginału)⁴⁰. Jedną z podstawowych cech odróżniających odbiorcę TO od odbiorcy TP jest jego wiedza uprzednia, czyli ogół informacji o świecie i kulturze będącej podstawą zrozumienia dialogu między mówiącym a odbiorcą⁴¹. Ta wiedza jest niejako fundamentem, na którym tłumacz wznosi konstrukcję z informacji zawartych w tekście⁴². Wiedza uprzednia pomaga odbiorcy odszyfrować zawarte w tekście konotacje, czyli specyficzne dla danej kultury świadectwa postrzegania i konceptualizacji świata⁴³.

Próba stworzenia kryteriów przyswajalności kulturowej

Analiza badań nad przekładalnością skłania do refleksji nad możliwością zbadania przyswajalności kulturowej przekładu, czyli tego, jak różna może być komunikacja uwzględniająca odbiorcę przekładu i możliwość przełożenia elementów

³⁷ Za: H. Markiewicz, *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków 1984, s. 222.

³⁸ O. Воробьева, *Текстовые категории и фактор адресата*, Київ 1993, s. 15.

³⁹ Za: R. Lewicki, *Obcość w odbiorze przekładu*, Lublin 2000, s. 23.

⁴⁰ C. Влахов, С. Флорин, op.cit., s.102.

⁴¹ Za: *Толковый переводоведческий словарь*, red. Л. Нелюбин, Москва 2003, <http://perevodovedcheskiy.academic.ru/1833> [data dostępu: 30 czerwca 2013].

⁴² Za: R. Lewicki, op.cit., s. 29.

⁴³ K. Mosiołek-Kłosińska, *Konotacja znaczeniowa a przekład*, [w:] *Tłumaczenie. Rzemiesło. Sztuka*, Warszawa 1996, s. 77.

nieprzekładalnych. Stąd też szczególne zainteresowanie możliwością stworzenia kryteriów przyswajalności kulturowej, uwzględniających takie pojęcia jak przekładalność / nieprzekładalność, kultura przyjmująca oraz czytelnik.

Rezultatem moich dociekań teoretycznych były wyodrębnione kryteria badania przyswajalności kulturowej tłumaczonego tekstu na podstawie następujących czynników:

1. Determinacja etnokulturowa – zdeterminowana kulturowo, ograniczona zdolność przyswojenia przez czytelnika elementów obcości w przekładzie, takich jak realia, symbole, koncepty itp. oraz możliwe problemy z denotacją i konotacją owych symboli.

Rozwiązanie tej sytuacji przez tłumacza wiąże się z akceptacją faktu, „że tłumaczenie nie tylko kreuje w świadomości odbiorców obraz przekładanego dzieła i przedstawionego w nim świata, ale również chroni własny system językowo-kulturowy przed obrazami, które zbyt mocno różnią się od obrazów typowych dla tego systemu”⁴⁴.

2. Stereotypy i konotacje społeczne – problem wyjścia poza ustalony schemat postrzegania innej kultury.

Przy przekładzie reproduktywnym, w którym dominującą strategią jest egzotyzacja rozumiana jako chęć przybliżenia obcej kultury, zauważa się niemożliwość przekazania dominanty tekstu, co dotyczy zwłaszcza historycznie blisko spokrewnionych kultur. W takim przypadku tłumacz stosuje strategie adaptacyjne tekstu⁴⁵.

3. Język rozumiany jako pokrewieństwo idei oraz przeciwstawne założenie o nieprzystawalności systemów językowych.

W tłumaczonych utworach literackich dochodzi do starcia między ideą przekładalności oraz ideą nieprzekładalności. Sięgając po wcześniejsze rozwiązania zaistniałe w podobnych przypadkach, tłumacz wybiera strategię tłumaczenia odpowiednią dla danego przypadku.

W miarę prowadzenia dalszych badań planuje się rozszerzenie kryteriów o kolejne punkty.

Przewiduje się kilka zastosowań kryteriów. Ich nadrzędnym zadaniem jest odpowiedź na pytanie o możliwość założenia stopnia powodzenia przekładu na podstawie analizy reprezentacji danej kultury na rynku rodzimym. Analiza powinna uwzględniać strategie tłumaczenia wykorzystywane w utworach podobnych stylistycznie i gatunkowo. Należy wziąć również pod uwagę docelową grupę odbiorców. Kolejne zastosowanie kryteriów jest postrzegane w procesie tłumaczenia na poziomie poszczególnych jednostek przekładu – najmniejszych odcinków tekstu zawierających informację⁴⁶ – celem poczynienia wniosków, czy i jak ten fragment utworu może zostać zrozumiany przez odbiorcę.

⁴⁴ A. Lefevere, *Translating Literature. Practice and Theory in a Comparative Literature Context*, New York 1992, s. 125, za: O. Płaszczewska, *Komparatystyka literacka wobec granic nieprzekładalności*, „Rocznik Komparatystyczny”, nr 1, red. M. Dąbrowski, Szczecin 2010, s. 77.

⁴⁵ Za: Я. Якимчук, *Лінгвокультурна комунікація як випробовування для перекладача*, www.ze.prints.edu.ua/2023/1/17.pdf [data dostępu: 30 czerwca 2013].

⁴⁶ Za: U. Dąbwska-Prokop, op.cit., s. 107.

Wpisując się w postulat świadomego tłumaczenia, kryteria pomagają przewidzieć odbiór tekstu i zaplanować konsekwentnie stosowane strategie tłumaczenia celem uniknięcia chaosu w przekładzie.

Możliwości użycia kryteriów przyswajalności kulturowej

Użycie stworzonych przez mnie kryteriów zostanie zilustrowane analizą rozdziału III *Muzeum porzuconych sekretów*. Najnowsza powieść ukraińskiej pisarki Oksany Zabuzko opowiada o pokoleniowym doświadczaniu historii Ukrainy. Fabuła utworu skupia się na prezentacji losów rodzin Hoszczyńskich i Dowhanów. Owe sagi rodzinne można zinterpretować jako pewną reprezentację doświadczenia przemian polityczno-społeczno-geograficznych występujących kolejno w latach 40., 80. i 90. Po publikacji w 2009 roku najnowsza powieść Zabuzko została przetłumaczona na wiele języków europejskich, w tym angielski, niemiecki, włoski, rosyjski, polski i inne. Z uwagi na wielość przekładów oraz osobliwą stylistykę utworu powieść jest doskonałym materiałem ilustrującym zabiegi tłumaczeniowe. U Zabuzko znajdujemy charakterystyczne dla jej stylu kody, takie jak: kod totalitarny ukazujący życie w państwie totalitaryzmu, kod historyczny będący refleksją nad minionymi zdarzeniami oraz kod literacki w postaci częstego nawiązywania do literatury i życia literackiego na Ukrainie. Ta pobieżna i skrótowa charakterystyka wskazuje na etnokulturowe zdeterminowanie tekstu wymagającego od czytelnika bogatej wiedzy uprzedniej na temat kultury i historii Ukrainy.

Wybrany rozdział prezentuje realia i język Lwowa w 1943 roku. W owym okresie miasto przeszło pod okupację niemiecką – w tekście jest to ukazane za pomocą słów niemieckich, na przykład nazw ulic, jednostek samorządowych. Co więcej, w tekście znajdują się także odnośniki do wcześniejszej radzieckiej okupacji miasta, na przykład: „Dawaj prachadi!”. Jednocześnie w świadomości mieszkańców Lwów funkcjonuje jako miasto polskie, co jest odzwierciedlone w tekście przez użycie odwołań, na przykład: „Tej sztuczki nauczyłem się jeszcze za Polski”.

Przestrzeń miasta tworzą opisy ulic, mieszkań, domów, a na jej strukturę nakładają się składniki nieprzestrzenne – topologia i interpretacja. W powieści miasto jest opisywane za pomocą techniki obserwacji, a obraz przestrzeni uzupełniają opisy biograficzne bohatera. Ten wieloaspektowy obraz miasta łączy w całość przestrzeń i pamięć⁴⁷.

Taki obraz jest impulsem do pojawienia się konotacji i skojarzeń w przypadku odbiorcy ukraińskiego. Zaobserwowano tutaj pierwsze kryterium przyswajalności, a mianowicie determinację etnokulturową. Konotacje, choć zupełnie inne, bo zdeterminowane swoją kulturą rodzimą, mogą się pojawić u odbiorcy polskiego. Natomiast zastanawiające jest to, w jaki sposób w przypadku odbiorcy rosyjskojęzycznego i anglojęzycznego może przebiegać redukcja informacji zawartych w tekście.

⁴⁷ A. Wolan, *Spatial turn w literaturoznawstwie – perspektywy polonistyczne: poetyka miasta*, [w:] *Polonistyka bez granic*, t.1. red. R. Nycz, Kraków 2011, s. 35.

W przypadku tłumaczenia oryginału na języki niemiecki, rosyjski i polski w tym przypadku można będzie się spodziewać trudności związanych z przełożeniem wzajemnych stereotypów wyżej wymienionych narodowości. Zauważa się tutaj kolejne kryterium oparte na uprzednich stereotypach i konotacjach społecznych. Trzecie kryterium realizuje się w języku. Pod względem językowym tekst jest nacechowany elementami nieprzekładalnymi, które pomimo istnienia pewnych uniwersaliów w historii Europy, mogą się okazać wyzwaniem dla tłumacza.

Celem analizy jest odpowiedź na pytanie o głębię porozumienia międzykulturowego w przekładzie na języki blisko i daleko spokrewnione przez przedstawienie funkcjonowania kryteriów przyswajalności.

Prezentowane w tabeli poniżej jednostki przekładu prezentują obraz miasta woryginałe, tłumaczeniu rosyjskim, polskim oraz angielskim.

Чоловік із запислим під пахою портфелем щодуху біжить хідником, попід стінами будинків із наглухо зачиненими брамами й віконницями в партерах;	Человек с зажатым под мышкой портфелем бежит во весь дух по тротуару под стенами домов с наглухо запертыми парадными и закрытыми ставнями бельэтажей	Mężczyzna z teczką pod pachą co tchu biegnie trotuarem, pod ścianami domów o zamkniętych na głucho bramach i okiennicach sklepów	The man with a briefcase under his arm runs hard down the sidewalk, past the locked doors and padlocker shutter on the windows of ground-floor apartments
листопадова вранішня їдь крізь одержу й шкіру, тягар портфеля, [...] зміщена в перспективі вулички туманом, мов підвішена в невагомості, темна копула Домініканів, змержана ожеледдю вогка бруківка – Katzenkopfstein [...]	утренняя ноябрьская сырость, проникающая под одежду и под кожу, тяжесть портфеля, [...] туманом смещенный в перспективе улочки, словно парящий в невесомости темный купол Доминиканов, кружевная изморось на влажной брусчатке – Katzenkopfstein	listopadowa poranna wilgoć, gryząca przez ubranie i skórę, ciężar teczki, [...] w perspektywie kopuła Dominikanów, pokryty koronką szronu wilgotny bruk – <i>Katzenkopfstein</i> [...]	The November morning chill biting at his skin under layers of clothes; the particular grip of his hand on briefcase [...], the dark cupola of the Dominican Cathedral in the fog-distorted distance at the end of the street; the frost-laced damp cobblestones – Katzenkopfstein
а він собі чимчикує далі з портфеликом у руці, маючи попереду нову, ясну й певну мету – трамвайний пристанок	а он себе шагает дальше с портфельчиком в руке, держа в голове новую, ясную и определенную цель – трамвайную остановку	a on sam hula dziarsko dalej z teczuszką w rękę, mając przed sobą kolejny jasny i pewny cel, przystanek tramwajowy	while the man himself strolls freely onward with his briefcase, away from it, towards his new, clear and certain destination: the streetcar stop
він знає своє місто кровно, навпомацки [...] але зі своїм містом, де кожен камінчик (кожен, кат їх німецькій мамі, «котячий чубок») завчено ним не то підшвами, а мовби назавше всіма м'язами й сухожилками	он знает свой город кровно, на ощупь [...] но со своим городом, где каждый камешек (каждая, черт побери их немецкую маму, «кошачья макушка») изучен не просто собственными подошвами, а как будто всеми мышцами и сухожилиями	zna swoje miasto na wylot, po omacku [...], ale ze swoim miastem, gdzie każdy kamień (każdy, taka ich niemiecka mać, koci łeb!) nawet nie tyle zbadał podszwami, ile wyczuł się ich na zawsze wszystkimi mięśniami i ścięgnami	he knows his city by touch, in his blood [...] but in <i>his</i> city whose every cobblestone (every Katzenkopfstein, pox on their German whoring mothers) he remember not just with the soles of his feet but has learned, once and forever, with every muscle and tendon

<p>вилупивши в самому серці середмістя, перед Оперою, здоровенний потворний чиряк «барахолки», де їхні жінки на очах у розбавленої публіки люто билися за сдвабні панчохи</p>	<p>вылупив в самом сердце города, перед Оперой, здоровенный уродливый чирей барахолки, где их женщины на глазах у развлекающейся действием публики люто дрались за шелковые чулки, таская одна другую за волосы</p>	<p>wyhodowała w samym sercu śródmieścia, przed Operą, potworny, gigantyczny czyrak „baracholki”, na której ich kobiety na oczach rozbawionej publiczności zażarcie walczyły o jedwabne pończochy</p>	<p>hatched instead, in the heart of the downtown, in front of Opera house, a swollen welt of flea market where the local crowd could be entertained in broad daylight by the sight of their women latched on to each other's hair in ferocious fight over a pair of satin stockings</p>
---	---	--	---

Zdanie (1) opisuje mężczyznę poruszającego się po ulicach miasta. W oryginale obraz ten jest podwójnie nacechowany. Z jednej strony, użyte słowo *хідник* jest potocznym synonimem słowa *тротуар*. Zarówno w rosyjskim, jak i angielskim przekładzie dochodzi do zatarcia tej cechy przez użycie neutralnego *тротуар* czy *sidewalk*. W polskim przekładzie cecha obcości została oddana użyciem rzadko spotykanego słowa „trotuar”⁴⁸. Z drugiej strony, opisując kamienicę narrator używa słowa „парреп”, które jest zapożyczeniem z polskiego. W rosyjskim przekładzie zastosowano wyraz *бельэтаж* – odpowiednik pierwszego piętra w kamienicy⁴⁹. W angielskim widzimy neutralne *ground-floor apartments*, po polsku natomiast tłumacz, wykorzystując zamianę, używa słowa „sklep”. Na poziomie jednego zdania zaobserwowano neutralizację tłumaczenia w przypadku rosyjskiego i angielskiego przekładu oraz zachowanie elementów obcości w przekładzie polskim. To ostatnie może być podyktowane chęcią wyjścia tłumacza poza ustalone schematy postrzegania miasta.

W kolejnym przykładzie (2) szczególnie interesujące wydaje się dodanie przez tłumaczkę tekstu angielskiego: *the dark cupola of the Dominican Cathedral*, zakładające, że anglojęzyczny odbiorca nie zrozumie zdania pozbawionego tych wyrazów. Obcość tego obrazu została podkreślona przez translokację niemieckiej nazwy *Katzenkopfstein* we wszystkich przekładach.

W tym mieście bohater idzie na *трамвайний пристанок* (3); prawidłowa forma literacka powinna brzmieć *трамвайну зупинку* – „przystanek tramwajowy”. Słowo *пристанок* w tym przypadku może być rozpatrywane jako zapożyczenie z języka polskiego. Ta cecha oryginału znika w każdym tłumaczeniu. Co więcej, w języku angielskim figuruje amerykański *streetbus stop*⁵⁰, czyli odpowiednik brytyjskiego *tram stop*.

W przykładzie (4) użyte wcześniej we wszystkich wersjach tekstu *Katzkopfstein* (por. 2) tym razem jest kalkowane w języku ukraińskim i rosyjskim. Wyrażenie „koci łeb” funkcjonuje w normalnym użyciu. W angielskim zaobserwo-

⁴⁸ *Słownik języka polskiego*, red. B. Dunaj, t. 2, Olsztyn 2000, s. 442.

⁴⁹ *За: Большой толковый словарь русского языка*, red. С. Кузнецов, Санкт-Петербург 2001, s. 71.

⁵⁰ Pojęcie *streetcar* zostało zaadaptowane przez niemieckich emigrantów w wyniku kalkowania niemieckiego odpowiednika *straßenbahn*. *За: http://citytransport.info/Trams02.htm* [data dostępu: 30 czerwca 2013].

wano dodanie zapożyczenia z niemieckiego *Katzkopfstein* wraz z rozwinięciem *cobblestone*. Zapożyczenia te podkreślają status okupowanego miasta.

W przykładzie (5) jest opisywane centrum miasta, plac przed Operą. W oryginalnie czytamy: *в самому серці сепедмістя* – tutaj również obserwujemy oznakę obcości nawet dla współczesnego odbiorcy ukraińskiego, ponieważ rzeczownik *сепедмістя* używany jest bardzo rzadko⁵¹; wykorzystanie tego wyrazu razem z innymi podobnymi zabiegami stylistycznymi odtwarza klimat lat 40. miniego wieku. W przekładach zaobserwowano utratę tej cechy oryginału poprzez użycie rzeczownika ogólnego *зопод*, w polskim zastosowano dokładny ekwiwalent „w samym sercu śródmieścia”. W języku angielskim ponownie można zaobserwować wybór amerykańskiego odpowiednika brytyjskiego *city centre – downtown*⁵². I jeszcze jeden ciekawy przypadek z tego zdania, a mianowicie *барачолки*, czyli odpowiednik „pchlego targu”. O ile słowo to funkcjonuje zarówno w języku ukraińskim, jak i w rosyjskim, o tyle w polskim zostało zapożyczone i objaśnione w kontekście zdania. Takie zapożyczenie dodaje kolorytu lokalnego i przypomina czytelnikowi, że ma do czynienia z przekładem. W angielskim tekście leksem został zamieniony podobnym pojęciem zakorzenionym w angielskiej kulturze, czyli *flea market*⁵³.

Analiza wybranych fragmentów pozwoliła zaobserwować różnice w projektowaniu odbiorcy. Porównując strategie użyte w tłumaczeniu, można zaobserwować, że w porównaniu z TO TP1 (tekst rosyjski) jest bardziej osadzony w kulturze rosyjskiej. Obce dla tej kultury zwroty zostały udomowione – zastanawiające jest, w jakim stopniu ten odbiorca będzie postrzegał owo miasto jako nie swoje. Prawdopodobną przyczyną stosowania preferencji wyrównawczych i unikania skrajnych rozwiązań może być odrzucanie przez odbiorcę kategorii obcości jako wartości TP. W TP2 (tekst polski) obserwujemy również zabiegi adaptacji, jak również egzotyzacji tekstu (na przykład wspomniana „barachołka”), a jednocześnie odbiór przekładu może się różnić w zależności od regionu zamieszkiwanego przez odbiorcę. Wydaje się jednak, że w tłumaczeniu przyjęto założenie, iż implikowany czytelnik TP2 postrzega obcość jako wartość mówiącą o innej rzeczywistości kulturowej. Tłumaczenia na języki blisko spokrewnione prowadzi nieuchronnie do zacierania się różnicy, kolorytu lokalnego, co wynika najczęściej z różnicy w odbiorze ekwiwalentów.

W przypadku TP3 (tekst angielski) zaobserwowano wyraźne unikanie elementów obcości i neutralizację tekstu. Przyczyną takiego rozwiązania może być założenie, że tekst angielski jest także przeznaczony dla odbiorcy spoza kręgu europejskiego, którego może drażnić niezrozumiałość fragmentów tekstu. Zaobserwowano wyraźną lokalizację tekstu w kulturze amerykańskiej przez adaptację przekładu, na przykład środków transportu, nazwy części miasta itp. Warto się zastanowić, jakie elementy obcości będzie widział w tym tekście odbiorca – czy to miasto nie będzie aż nadto przypominało opisu miasta w USA zamieszkanego przez niemieckich emigrantów?

⁵¹ *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, red. В.Т. Бусел, Київ 2005, s. 1316.

⁵² *The Chambers Dictionary*, red. A. Benson, K. Blackadder, Edinburgh 1999, s. 488.

⁵³ *Ibidem*, s. 612.

Wnioski końcowe

Na podstawie przeprowadzonych analiz fragmentów powieści O. Zabużko *Muzeum porzuconych sekretów* można stwierdzić, że wyłonione kryteria znajdują swoje zastosowanie w postaci obserwacji stopnia zmiany głębi przekładu. Usuwanie elementów obcości w przekładzie może oznaczać, że aby zaproponować lekturę przekładu odbiorcy docelowemu, tłumacz świadomie rezygnuje z pewnych kodów zawartych w tekście. Może to także świadczyć o kulturze niechętnie przyjmującej elementy sobie nieznane, a także być dowodem subiektywności decyzji podejmowanych przez tłumacza przy uwzględnieniu czynników obiektywnych – języka i kultury.

Należy jednak przyznać, że zgodnie z założeniami postawionymi przy tworzeniu kryteriów wnioski te są cząstkowe i niepełne, ponieważ odnoszą się wyłącznie do fragmentów powstałego przekładu. Główny cel użycia kryteriów jest przewidziany w procesie przedtłumaczeniowej analizy tekstu oryginału.